

Königovy variace na sociologické téma

René König je u nás znám především jako vydavatel a spoluautor *Příručky empirického sociálního výzkumu*¹. Toto rozsáhlé kompendium, vzniklé z Königovy iniciativy, výsledek jeho mnohaletého úsilí, představuje snad nejvýznamnější sociologickou publikaci, která ve Spolkové republice po válce vyšla, stěží se však hodí jako klíč k pochopení Königova díla, jehož těžiště leží jinde — nehledě k tomu, že základní intence Königova příspěvku v *Handbuchu* byla u nás ne zcela přesně pochopena. Můžeme přirozeně Königovi vytýkat, že hranice sociologie vymezuje příliš úzce, že *jeden typ* sociologie prohlašuje za sociologii samu (die nichts als Soziologie ist²), že kritérium verifikovatelnosti či falzifikovatelnosti připouští jen v rámci „praxe vědy“ a přehlíží, že *společenská* praxe obsahuje moment empirické kontroly (tak aktuální dnes u nás!). Základní smysl jeho typologického rozlišení (z celého kontextu je zřejmé, že nejde o deskriptivní pojmy, ale o extrémní ideální typy)³ *sociologické teorie* a *teorie společnosti* spočívá v konstatování, že existuje množství různých způsobů, jak se „zabývat společností“, že tyto způsoby mají různou poznávací strukturu a že jejich konečné produkty mají různý logický status, který musí být určen a respektován. Jen za předpokladu této přesné distinkce mezi různými teoretickými systémy je pak možná jejich spolupráce, která se neomezuje jen

na vzájemné „mytí mozku“ (Gehirnwaschen), ale projevuje se především při vzniku a formulování hypotéz, tedy v dimenzi označované zpravidla jako *context of discovery*.

Tento diferencující přístup má podle našeho názoru dvoji metodický význam: jednak může sloužit jako orientační kritérium ve vztahu k současné západní sociologii⁴, jednak jako prostředek přesnější sebereflexe vznikající marxistické sociologie.

Königova nejnovější kniha⁵, která vyšla několik měsíců před jeho šedesátinami⁶, poskytuje některé zajímavé pohledy na širší souvislosti jeho díla a na řadu příznačných rysů jeho sociologické metody. Kniha shrnuje čtyři desítky kratších statí, zčásti příležitostného či popularizačního charakteru, vzniklé většinou v letech 1959–1963. Na první pohled překvapí pozoruhodný rozsah sociologického zájmu; v knize je zastoupena většina Königových oblíbených témat: postavení sociologie v soudobé společnosti, socializační proces a formování sociokulturní osobnosti, sociologie rodiny, sexuálního života, věkových skupin, sociologie práce a povolání, zejména středostavovských, sociologie školy, sociologie obce a města, problémy sociální a kulturní změny a vývoje exemplifikované na vztahu pokročilých industriálních společností a „opožděných oblastí“, sociologické problémy masové společnosti, zejména sociologie módy, reklamy, veřejného mínění, volného času atd. (K tomuto zarážejícímu výčtu je snad možno ještě doplnit tři typické Königovy zájmové

¹ *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Stuttgart 1962. Srv. zejména J. Klofáč, V. Tlustý, *Soudobá sociologie*, NPL 1965, str. 67–99, referující podrobně zejména o částech věnovaných obecné metodologii.

² R. König, (Hrsg.) *Soziologie*, Frankfurt 1958, str. 7.

³ Srv. Hempelovu analýzu typologických postupů v sociologii, C. G. Hempel, *Problem of Concept and Theory Formation in the Social Sciences*, in: H. Albert (Hrsg.), *Theorie und Realität*, Tübingen 1964.

⁴ Tento aspekt považují v naší dnešní situaci za zvláště aktuální: rozvoj sociologické turistiky přes naši západní hranici, který by měl přispět k odbourání dosavadních heterostereotypů fungujících zatím dlouhá léta jako *Wissensersatz*, a přinejmenším současné západní sociologie jako složitého a uvědoměle diferencovaného celku, vede často k produkci stereotypů nových, schémat a klisví, v nichž reálné kontury, difference a rozpory jsou setřeny do monotónní šedí. V řadě statí pokoušejících se o kritiku „západních teorií industriální společnosti“ je bez jakéhokoli rozlišení citována divoká všehochuť: od seriózních sociologických prací, založených na empirických výzkumech, přes obecné sociologické koncepty až po kulturně-kritickou publicistiku, sociologizující žurnalistiku a různé produkty „filosofického a socio-

logického folklóru“, nemluvě už o nezasířené ideologickým písemnictvím antikomunistického ražení.

⁵ R. König: *Soziologische Orientierungen*, Vorträge und Aufsätze, Klempner a Witsch, Köln – Berlin 1965, 575 str.

⁶ Narozen 5. 7. 1906 v Magdeburgu, německo-francouzského původu. Po studii islámské filologie ve Vídni studoval na berlínské universitě filosofii, sociologii a etnologii; jeho učiteli byli W. Sombart, E. Spranger, R. Thurnwald a A. Vierkant. 1930 Dr. phil. v Berlíně, pak studium v Paříži, kde k jeho učitelům patřili C. Bouglé, P. Fauconnet, F. Simiand a zejména M. Halbwachs a M. Mauss. Chtěl se habilitovat u Vierkanta v Berlíně, 1937 však emigroval do Švýcarska, kde se 1938 habilitoval na curyšské universitě. 1947 profesorem v Curychu, 1949 spoluzakladatelem ISA a do r. 1953 zástupcem Švýcarska v ISA, 1950 tajemníkem I. kongresu ISA v Curychu, 1949 ordináři pro sociologii na universitě v Kolně nad Rýnem, ředitelem sociologického semináře a ředitelem Forschungsinstitut für Sozial- und Verwaltungswissenschaften, později Forschungsinstitut für Soziologie; řada dalších akademických funkcí. 1953 zástupcem Spolkové republiky v ISA, 1956 členem výkonného výboru, 1962 prezidentem ISA, 1955 vydavatelem Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, místopředsedou Německé sociologické společnosti.

okruhy, které v knize chybí: sociologie malých sociálních skupin, sociologie deviantního chování a sociologie vědy.)

Tato šíře a členitost pohledu, neobvyklá v období specializace, má několik předpokladů:

1. vyplývá z jisté ontologie společenského života,

2. předpokládá určitou perspektivu vynášející některé společenské jevy, sektory, procesy, do popředí, jiné zatlačující na periferii zájmu — plníci tedy *selektivní funkci*,

3. předpokládá určitou optiku pohledu, danou metodickými principy, a generalizovaný metodický postup, hodící se jako univerzální klíč ke všem sektorům analyzovaného spektra.

Svoji koncepci společnosti a sociologie formuloval König explicitně před mnoha lety ve své *Dnešní sociologii*⁷, která jej tehdy rázem proslavila. Srovnání s touto knihou se ostatně přímo nabízí: co tehdy König, vracející se právě z emigrace, proponoval jako program a úkol, leží dnes před námi jako jistý přehled výsledků; mezi oběma knihami je patnáct let výzkumné a organizační práce, jejímž produktem byly desítky speciálních studií, uložených převážně v Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie.

König postuluje 1. zákon rostoucí diference moderní ekonomické společnosti (Wirtschaftsgesellschaft), 2. odmítá totalitní pohled na společnost, protože společnost „jako celek“ neexistuje: společnost je pluralita „různých sociálních vrstev, tříd, profesí a dílčích sektorů v rodině, ekonomice, technice, právu, státu, kultuře“, 3. tyto elementy se vyznačují úplnou současností (völlige Eigenzeitlichkeit), tzn. specifickou časovou strukturou a vývojovým rytmem, 4. proces sociální změny se odehrává ve stálých „infinitesimalních“ adaptačních procesech mezi jednotlivými oblastmi společnosti navzájem; jejich obsahem je synchronizace vývojových rytmů, 5. smyslem sociální politiky a plánování, které tedy může být parciální, nikoli totalitní, je ovládnutí specifického časového rytmu jednotlivých oblastí (Zeitfassung) a vyloučení chybné adaptace, 6. smyslem sociologie, jejímž centrálním problémem je

teorie sociální změny, je příspěvek k „procesu sociální sebedomestikace lidí“, tj. racionalizaci existenčních podmínek chránit integritu lidské sociokulturní osobnosti před dezintegrujícím vlivem chybné nebo nedostatečné adaptace.

Tato koncepce, rozvíjející se na pozadí polemiky s marxismem a zřetelně podmíněná liberální ideologií, zejména v její popperovské formulaci⁸, vylučuje tedy formulaci jednotné sociologické teorie vztahující se k celku společnosti, ontologickému pluralismu odpovídá teoretický pluralismus. Zcela na periferii zájmu zůstávají problémy, jejichž řešení předpokládá celospolečenský referenční systém: především problémy sociálního konfliktu, moci a jejich funkcionálně specifických forem (Herrschaft), politické organizace společnosti. Příznačné v této souvislosti je systémové začlenění kategorií *Herrschaft*, *Macht*, *Staat* v sociologickém slovníku z r. 1958: nejsou zařazeny k centrálním kategoriím obecné sociologie, ale mezi speciální sociologie. Odmítnutí možnosti celospolečenského „totalního plánování“ uzavírá Königovi cestu k pochopení revolučních proměn společnosti; obrátili se náhodou jeho pozornost k zemím tzv. Ostbloku, ihned se pohotově vynoří desítky liberálních předsudků. Na druhé straně umožňuje tato koncepce rozvinutí nesmírně citlivého smyslu pro specifiku jednotlivých společenských sektorů a pro nejjemnější nuance jejich vzájemných vztahů. V centru pozornosti jsou tak vztahy prostupujících se struktur, věkových a sexuálních skupin, rodiny, příbuzenského systému, školského a profesionálního systému, sídlištních systémů (obec, město) atd. Kdybychom měli nějak označit tento Königův zorný úhel, bylo by zřejmě nejvhodnější mluvit o *středostavovské perspektivě*; v ohnisku zájmu stojí jevy, zaplňující „soziale Umwelt“ středních vrstev⁹. Všechny tyto momenty Königa pronikavě odlišují od oněch linií německé sociologie, které tak či onak navazují na myšlenkovou tradici Hegela a Marxe, ať už je jejich centrální kategorií totalita společnosti (Adorno a „frankfurtská škola“) nebo sociální konflikt a moc (Dahrendorf a jeho žáci), a zároveň jej vnitřně zpřiznávají s merstonovskou „střední variantou“ strukturálního funkcionalismu¹⁰.

⁷ *Soziologie heute*, Zürich 1949.

⁸ Zejména Popperovy teorie „otevřené společnosti“, K. R. Popper: *The Open Society and its Enemies*, London 1949, něm. př. Bern 1957/58, a jeho přednáška z r. 1949 *Prediction and Prophecy in the Social Sciences*, něm. př. in: E. Topitsch (Hrsg.), *Logik der Sozialwissenschaften*, Köln-Berlin 1965.

⁹ Touto souvislostí se před časem zabývala Renate Mayntz: „Jestliže strukturálně funkcionální teorie osvětluje raději a častěji jen jeden obličej společnosti, charakterizovaný mírovou a spravedlivou výměnou činností, a zapomíná na druhou janusovskou tvář společnosti: mocenský boj, dobývání, vykořisťování, není to vysvětlitelné jen čisté pojmové logickými prostředky. (...) Středostavovská pozice většiny sociologů a jejich profesionální role, ať už vyučují, bádají nebo jsou činní jako experti, podmiňuje fakt, že nemají ani příliš mnoho efektivní moci, ani se nenacházejí v utla-

čující závislosti na ní. Zanedbávají fenomén moci, protože s ním a s jeho hrubými způsoby zřídka přijdou do styku.“ *Soziologie in der Emigration*, in: KZfSS XII, 1961, str. 113. Je ovšem třeba mít na paměti, že všechna tato zjištění nepřekračují rámec contextu *discovery*, psychologických a sociologických předpokladů výzkumné práce — vypovídají tedy o osobnosti sociologa a jeho individuální specifice. Nevypovídají však nic o vnitřní poznávací hodnotě teoretických systémů, jejichž posouzení spadá do jiné dimenze analýzy, označované zpravidla jako *context of justification*. Směšování těchto dvou pohledů vede často k zjednodušeným hodnocením západních sociologických teorií.

¹⁰ Typologie „celospolečenské“, „střední“ a „individuální“ varianty strukturálního funkcionalistické analýzy pochází od G. Carlssona, *Betrachtungen zum Funktionalismus*, in: Topitsch, op. cit. Některé Königovy stati z recenzovaných knihy, zejména shrnuté v oddílu *Familie, Geschlecht, Jugend, Alter*

Pojem *totality*, jehož použití pro celek společnosti odmítá, však přesto v jiné souvislosti hraje v Königově metodě rozhodující roli. Základní dimenze jeho metody jsou určeny dvěma principy: principem *kulturně antropologického relativismu* a pojetím *totality společenského jevu*. Zde se odkrývají další souvislosti Königova díla se světovou sociologií: König byl žákem významného etnologa R. Thurnwalda, „od něhož jsem se ostatně naučil, že sociologie bez sociální a kulturní antropologie je absurdní nesmysl“, a který mu zprostředkoval první kontakt s americkou kulturní antropologií¹¹; začátkem třicátých let pak studoval v Paříži u Marcela Mause, jehož koncepci *phénomène social* total převzal a rozvíjel paralelně s G. Gurvitchem.

Tím jsme stručně načrtli předpoklady, s nimiž König přistupuje k volbě a analýze svých objektů. S weberovským úsilím „das konventionell Selbstverständliche zum Problem machen“ se chápá jednotlivých společenských jevů, často záměrně těch „nejpřirozenějších“, ze sféry nereflexované každodennosti, jako je forma rodiny, typ stravování, pracovní styl atd., a odhaluje jejich ne-přirozenost, tj. sociokulturní a historickou relativitu, jejich mnohovrstevnatou zakořeněnost v konkrétní kultuře a jejich funkční vztahy k ostatním strukturálním elementům této kultury. Tyto hloubkové analýzy, v nichž spojuje kulturně antropologický, sociologický, sociálně psychologický, psychoanalytický a historický pohled, překvapují mnohdy svojí vynalézavostí a — lze-li použít přirovnání — virtuozitou, s níž König hraje variace na své základní téma: pokročilá industriální společnost. Celé Königovo dílo je vlastně svéráznou kulturní antropologií moderní evropsko-severoamerické průmyslové společnosti, která se podstatně liší jak od společnosti „industrialismu 19. století“, tak od společnosti „méně vyvinutých zemí“ (unterentwickelte Länder). To dvojitý kontrastní pozadí je objektem rozsáhlých srovnávacích analýz, založených zčásti na primární zkušenosti, zčásti na bohaté znalosti soudobé kulturně antropologické literatury. To rovněž je jeden z Königových specifických rysů, který jej příznivě odlišuje od řady „teoretiků industriální společnosti“ spokojujících se v tomto směru se simplifikujícími schémata z druhé ruky nebo od „kulturkritiků“, produkujících většinou romantické mýty. V tomto směru představuje König protipól Schelského: jeho pojetí sociologie jako „vědy o současnosti“ se vyznačuje zřetelným historismem, na rozdíl od Schelského ahistorické sociologie „dnes je všechno jinak“¹².

Jako příklad reprodukuje stručně Köni-

gův výklad kulturních determinant pracovního stylu¹³.

Je předsudkem představa, že pojetí práce, které je rozšířeno v industriálních společnostech, je jediné možné a existující, že tedy práce je stále táž, bez ohledu na kulturní podmínky, v nichž probíhá. Identifikace práce s ekonomickým výkonem, řízeným kritériem efektivity, je charakteristickým rysem industriální společnosti a produktem kulturního vývoje za posledních tří sta let. Všechny momenty pracovního stylu této společnosti (časová kontinuita, vazba na určité pracoviště, disciplína dělníka a internalizace pracovních norem, depersonalizace výkonu jeho ekonomizací, standardizací a racionalizací, abstraktnost a komplexnost pracovní situace vyžadující abstraktní myšlení a chování, vyvinutou technickou sensibilitu a inteligenci) mají kulturní charakter, jsou osvojeny, vyvíjejí se v interdependenci s ostatními složkami kultury industriální společnosti: specifickým typem účelové racionality (M. Weber), abstraktní motivací ziskem, průměrem masové vzdělanosti umožňující difúzi vědeckých poznatků do všech sfér života, atd. Tento pracovní styl kontrastuje s nepravidelností řemeslného výkonu, s jeho personalizací na jedné straně a ceremonialismem pracovních forem na straně druhé, se zcela konkrétní pracovní motivací vázanou na dosažení konkrétních cílů, atd. Každý pokus o industrializaci méně vyvinutých zemí naráží především na nedostatek těchto kulturních předpokladů, jejichž vytvoření je nesrovnatelně těžší a pomalejší než obstarání moderní techniky a zvládnutí základních funkčních dovedností.

Aniž bychom chtěli tento příklad dlouze rozebírat: je zřejmé, že Königovi plývá industriální společnost s její kapitalistickou podobou; přesto však postihuje většinu obecných rysů, existujících i v naší společnosti. Jeho analýza odhaluje nedostatečnost tradičního pohledu soustřeďujícího se pouze na technické podmínky práce a funkční dovednosti (kvalifikace) a redukující celou problematiku mimofunkčních dovedností na „pracovní morálku“.

Königova práce má ještě jeden aspekt: je apologií moderní industriální společnosti proti nájezdům „kulturkritiky“. Jeho přesvědčení o jejím „zakukleném reakčním charakteru“ a podezření, že je produkována lidmi patřícími duchovně do 19. století, „die in unserer Gegenwart nicht zu Hause sind“¹⁴, není zcela neoprávněné, vezmeme-li v úvahu celou spenglerovskou linii německého myšlení. Sympatický demokratický a humanistický patos této obrany (který je ve shodě s Königovým angažovaným občanským postojem, který např. prokázal účastí na protestních

vykazují překvapující příbuznost s Parsonsovými analýzami v *Essays in Sociological Theory*, Glencoe, Ill. 1954. Ostatně i Königova idea „gesellschaftliche Teilplanung“ odpovídá koncepci „controlled or planned social change“.

¹¹ *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Stuttgart 1962, str. VII.

¹² Srv. R. Dahrendorf: *Die drei Soziologien. Zu Helmut Schelskys Ortbestimmung der deutschen Soziologie*, in *KZfSS* XII, 1960.

¹³ *Kulturelle Determinanten des Arbeitsstils* (1960), Soziologische Orientierungen, str. 389–401.

¹⁴ *Soziologische Orientierungen*, str. 10.